

Дмитро Гордієнко

Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви

Серед традиційно дискусійних тем, пов'язаних із візитом княгині Ольги до Константинополя, все ще лишається декілька першорядної ваги. Головна з них — проблема хрещення княгині. Як відомо, частина дослідників наполягає на тому, що Ольга хрестилася в Константинополі й саму поїздку здійснила задля виконання цієї мети, в той час як інші гадають, ніби Ольга хрестилася в Києві, до чи після візиту¹. Дискусійність виникає з очевидного факту: попри прямі вказівки інших джерел, Константин Багрянородний жодним словом не згадує про хрещення в своїх описах прийомів Ольги. Іншою, так і не поясненою в історіографії проблемою, є тривалість візиту: адже княгиня перебувала в столиці імперії принаймні від початку вересня до другої половини жовтня, без видимих причин і наражаючись на небезпеку осіннього плавання по Чорному морю на зворотній дорозі².

Є, втім, підстави вважати, що це не дві окремі проблеми, а різні боки тієї самої.

-
- 1 Серед неозорі літератури питання відзначимо: Левченко М. В. *Очерки русско-византийских отношений*. М., 1956. С. 217–237; Острогорский Г. А. Византия и киевская княгиня Ольга. *To Honor Roman Jakobson* (The Hague, Paris, 1967). V. VII. P., 1967. P. 1458–1473; Poppe A. “Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus’,” *НОВО BYZANTINUS: Papers in Honor of Alexander Kazhdan* (Washington, DC, 1992), 271–277; Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги. *Византийский временник*. Т. 41. М., 1980. С. 113–124; Высоцкий С. А. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь. *Древние славяне и Киевская Русь*. К., 1989. С. 154–160; Оболенский Д. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги в Константинополь в 957 г. *Проблемы изучения культурного наследия*. М., 1985. С. 36–47; Idem. “Ol’ga’s Conversion: The Evidence Reconsidered,” *Harvard Ukrainian Studies* (1988/1989, vol. 12/13), 145–158; Featherstone J. “Ol’ga’s Visit to Constantinople,” *Harvard Ukrainian Studies* (1990, vol. 14), 293–312; Брайчевский М. Ю. Ольга и Константинополь. *Южная Русь и Византия*. К., 1991. С. 12–20; Рапов О. М. *Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства*. М., 1998. С. 142–179; Tinnefeld F. “Die russische Fürstin Olga bei Konstantin VII. und das Problem der „purpurborenen Kinder,” *Russia Mediaevalis*. (1987, vol. VI, 1), 30–37; Pritsak O. “When and Where was Ol’ga Baptized?” *Harvard Ukrainian Studies*. (1985, vol. 9, 1/2), 5–24; Назаренко А. В. *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков*. М., 2001. С. 219–310; Он же. Когда же княгиня Ольга ездila в Константинополь? *Византийский временник*. Т. 50. М., 1989. С. 66–84; Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников. *Византийский временник*. Т. 42. М., 1981. С. 35–48; Он же. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. *История СССР*. 1981, № 5. С. 173–183; Он же. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.)*. СПб., 2000. С. 154–213.
- 2 Див.: Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус. *Византийский временник*. М., 1993. Т. 54. С. 81–92.

За канонами візантійської церкви, хрещення є образом погребіння і воскресіння Господа³. В ранньохристиянській церкві хрещення відбувалося один раз на рік — в Страсну суботу, між вечірнею і літургією. Однак коли гоніння на церкву припинилися, для звершення хрещення були вибрані дні Богоявлення, П'ятидесятниці і знову ж Пасхи⁴. З часом у Софії Константинопольській (у Великій хрещальні) хрещення відбувалося на Великдень, Богоявлення, П'ятидесятницю, в Лазареву суботу і у Велику суботу після утрени⁵. Той, хто готувався до хрещення, мав разом з усіма додержуватися сорокаденного посту та передочищатись утриманням. З часом, хрещення було дозволено і в інші дні, але звичай дотримуватись сорокаденного посту перед хрещенням, як і хрещення в суботу, зберігався. Щодо того, наскільки суворим було правило сорокаденного посту, може говорити приклад вирішення цього питання при хрещенні дітей. З часів ранньої церкви для підготовки немовлят було запроваджене відмінне від дорослих приготування. Церква починає готувати їх з дня народження і продовжує до 40 днів. На восьмий день немовля приносять до храму, і тут, перед вратами храму, всередину якого воно ще не може входити, як не провітлене святим хрещенням, ознаменовується від священника хресним знаменням і отримує християнське ім'я. З цього часу немовля отримує дозвіл слухати Слово Боже і готуватися до прийняття святого хрещення; саме через цей обряд воно стає оглашеним. За канонами Церкви (79 правило 6 Вселенського собору⁶), керуючись прикладом Богородиці, як загальне правило, було встановлено сорокаденне очищення і для християнських матерів. Будь-яка християнка на 40-й день після законного народження має з'явитися у храм для отримання дозволу мати спілкування з вірними в молитвах і таїнствах, а також для оцерковлення немовляти⁷. Відтак лише на 40-й день немовля отримує таїнство хрещення.

Хрещенню обов'язково передувало оглашення. Саме слово *оглашення* зі старогрецької мови (*κατήχησις* від *κατηχέω* «оглашаю», «наставляю») означає *оглашення слуху тонами* або *будь-яке взагалі наставлення*. В цьому останньому значенні вживає дієслово *оглашаю* — *κατηχέω* і апостол Павло в 1-му посланні до Коринфян (14, 19).

Оглашення, як настанова у вірі християнській, веде свій початок від самого Ісуса Христа. Відправляючи своїх учнів на проповідь, Він сказав їм: «Тож ідіть, і навчіть всі народи, хрестячи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все те, що Я вам заповів» (Мат. 28. 19–20). В давнину існувало два чина оглашених. Після першого оглашення неофіти слухали Святе Письмо і виходили з церкви одразу по читанню Євангелія⁸. Саме після цього першого оглашення

---

3 *Правила Святых Поместных Соборов с толкованиями*. М., 2000. С. 261.

4 Амвросий. Таинство святого крещения по чину православной Церкви. *Странник*. 1864. Январь. Отдел II. С. 4.

5 Арранц М. Чин оглашения и крещения в Древней Руси. *Символ*. (Paris, 1988), т. 19. С. 75.

6 *Правила Святых Вселенских Соборов*. С. 530–531.

7 Амвросий. Указ. соч. С. 9–12.

8 *Правила Святых Поместных Соборов*. С. 81.

неофіта повчали вірі і якщо він засвоїть її ази, то сповідує напам'ять віру перед єпископом або перед пресвітером у четвер кожного тижня, доки не охреститься⁹. Після того, як звикне до віри, відбувалося друге оглашення. Вдруге оглашені (Κατηχοµενος), коли читалася молитва про оглашених, схилялись на коліна, а коли виголошувалось: «оглашені вийдіть», виходили¹⁰. Далі вони мали стояти поза церквою (в притворі) до закінчення Служби Божої, до того ж мали відбити по 300 поклонів, відчитати по 600 молитов Господніх, та щосьомий день — по 100 Богородичних¹¹.

З часом лишився лише один чин оглашення. Катехізація відбувалась протягом сорокаденного посту перед охрещенням. Проте час, протягом якого людина перебувала в статусі оглашеного, міг бути і змінений, але лише в бік збільшення. 7 канон Лаодикійського собору (364 р.), за яким постановлено приймати до Церкви не інакше, як по засвоєнню Символу віри¹², залишався незмінним¹³. Відтак протягом усього часу приготування до хрещення оглашених зобов'язувався вивчати християнське вчення: Символ віри, молитву Господню та інші молитви; на решті десять заповідей Божих¹⁴. Окрім настанов у християнському вченні, оглашені зобов'язуються постійно дотримуватися посту.

Константин VII Багрянородний у своєму творі «Про церемонії візантійського двору» жодним разом не згадує про хрещення княгині Ольги. Однак аргумент «від мовчання» може бути підданий сумніву, виходячи з жанрової особливості трактату. Обряд хрещення у Візантії був загальновідомим і належав до компетенції церкви, а не двору. За «Епанагогою» (*Epanagoga*), оприлюдненою від імені імператорів Василя, Лева та Александра після 879 р., держава і церква постають як одна інституція, на вершині якої стоять поруч імператор і патріарх як два провідника християнського світу. Імператор управляє світським суспільством за законами, які він встановлює та інтерпретує, однак його законодавча влада не поширюється на сферу канонів і догм. Натомість щодо церкви він — покровитель і охоронець православ'я та захисник істинних догматів¹⁵. Тому, як наголосив О. В. Назаренко, Константин міг зазначити даний акт, але не був зобов'язаний це робити¹⁶. Імператор у своїх приписах абстрагувався від часткових прецедентів і ретельно вилучав з використаних ним протокольних записів усі дані, що вказували б на конкретні обставини¹⁷. Сам по собі текст «Цере-

9 78 правило II Вселенського Константинопольського собору (*Правила Святых Вселенских соборов*. С. 528); 46 правило Лаодикійського собору (*Правила Святых Поместных соборов*. С. 263).

10 *Правила Святых Поместных соборов*. С. 81.

11 Арранц М. Указ. соч. С. 78.

12 *Правила Святых Поместных соборов*. С. 213–214.

13 Амвросий. Указ. соч. С. 20–21.

14 Там же. С. 20.

15 Див.: Дворкин А. Л. Теория «Эпанагоги» об имперской и патриаршей власти и ее трансформация на Руси. *Славяне и их соседи*. М., 1994. С. 62.

16 Назаренко А. В. *Древняя Русь на международных путях*. С. 272.

17 Там же. С. 230.

моній», отже, не містить недвозначних свідчень про те, чи була Ольга на прийомі в імператора вже християнкою чи ще язичницею.

Константин Багрянородний зазначає, що перший прийом відбувся 9 вересня, в середу, а другий — 18 жовтня, в неділю¹⁸. На час самостійного правління імператора, ці дати і дні співпадали в 946 і 957 роках, що породило певну дискусію в історіографії. Однак на сьогодні більшість істориків схилиються до другої дати, яка більш повно узгоджується з даними решти джерел як давньоруських, так і німецьких. Тому, щодо року хрещення, то видається за доцільніше прийняти «більш обгрунтовану» дату — 957 рік.

Серед почту княгині Ольги Константин VII називає отця Григорія, щодо статусу і ролі якого точиться гостра дискусія. Одні дослідники вважають його духівником Ольги (Є. Голубинський, В. О. Висоцький, Д. С. Лихачов, Л. Мюллер, Г. Острогорський), інші — просто членом почту княгині-язичниці без особливого статусу, можливо, представником «християнської Русі»¹⁹. Ця друга точка зору видається спірною: сама присутність серед оточення Ольги християнського священника, при тому єдиного з усіх названого по імені (!) має свідчити про його особливе відношення до правительки.

Гостру дискусію викликало язичницьке ім'я княгині — Ельга (Ἐλγα), яким тричі називає княгиню Константин, що для ряду дослідників (наприклад, Д. Оболенського та Г. Г. Літаврину²⁰) слугувало вагомим аргументом на користь язичництва Ольги. Намагання обгрунтувати можливість вживання язичницького імені до християнки Ольги, апелюючи до тогочасної практики, є непереконливим. В джерелах маємо як випадки продовження вживання язичницького імені, так і заміну його хрестильним ім'ям. Дослідники намагалися пояснити цей факт в різний спосіб.

Г. Г. Літаврин зазначав, що при написанні розповіді про прийоми Ольги, Константин використав офіційні протоколи прийому княгині, які вели нотарії відомства друму і казначейства²¹. Розвиваючи цю ідею, О. В. Назаренко далі припустив існування протокольних записів, пов'язаних ще з підготовкою візиту Ольги до столиці імперії, з яких, можливо, й було взято ім'я Ельга²².

Утім, як би не вирішувати це питання, у ньому лишається якась двоїстість: княгиню приймають як християнку, а між тим називають язичницьким ім'ям.

Як здається, цю суперечливість (як, зрештою, й інші) можна задовільно пояснити, виходячи із припущення, що Ольга в Константинополі спочатку огласилася і, як наслідок, мала відбутися обов'язковий сорокаденний піст і пройти катехізацію, чого вимагали канони візантійської церкви. Зрештою, на те, що Ольга

---

18 *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*. Erec. I. Reiskii. T. 1. (Bonnae, 1829), 594, 16; 598, 3.

19 Литаврин Г. Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь*. С. 205.

20 Хоча Г. Г. Літаврин вважає, що Ольга хрестилася в Константинополі, проте, за його концепцією, це сталося під час другої подорожі, яка відбулась 955 р.

21 Литаврин Г. Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь*. С. 168.

22 Назаренко А. В. *Древняя Русь на международных путях*. С. 272.

пройшла катехізацію в Константинополі вказує руська традиція, відбита у *Повісті временних літ*.²³

Щодо самого оглашення, то 46 Канон Лаодикійського помісного собору, який визначає це правило, чіткого терміну не дає, зазначаючи лише, що хрещення відбувається не інакше як після опанування неофітом основ віри: «як засвоїть»²⁴. Чин оглашення і хрещення описаний в різних списках Константинопольського Євлогія (VIII–XIII ст.), і як зазначав М. Арранц, протягом цих століть чини і молитвослови не зазнали значних змін²⁵.

Звідси заслуговує на особливу увагу проміжок часу між 9 вересня і 18 жовтня — датами першого і другого прийому княгині Ольги імператором, між якими пройшло рівно 40 днів. З чого можна припустити, що це і був необхідний термін для відбування обов'язкового посту перед хрещенням.

У літературі неодноразово зазначалося про те, що Ольга не могла бути на прийомі в імператора язичницею. Вказували як на наявність серед посольства священика Григорія, так і на особливу урочистість і неординарність прийому. Як зауважує Г. Г. Литаврин, це був прецедент у дипломатичній практиці імперії²⁶. На думку польського історика А. Поппе²⁷, на те, що Ольга була християнкою на імператорському прийомі, вказує той факт, що під час обіду вже 9 вересня Ольга сиділа разом з вищими придворними дамами — зостами-патрикіями за одним столом. Відтак, на його думку, вона була удостоєна звання зости-патрикії з приводу свого хрещення і вступу у візантійську ідеальну сім'ю народів.

Імператор був свого роду «гарантом канону» й малоймовірно, щоб він зважився свідомо його порушувати. 31 Канон Лаодикійського собору, окрім шлюбно-сімейних заборон, забороняє і спільні з еретиками та язичниками трапези²⁸.

23 *ПСРЛ* 2: 49. «Поучив її патріарх про віру... І дав він їй заповіді про церковний устав, і про молитву, і про милостиню, і про додержання тіла в чистоті». У цих словах можна вбачити певну паралель з оглашальними словами-повчаннями, з якими катехети зверталися до неофітів. Найбільш популярними були повчання Кирила Єрусалимського (IV ст.), з творінь якого збереглося 18 оглашальних і 5 тайноводствених слів, виголошених ним 347–348 рр. Оглашальні слова призначалися для навчання віри тих, хто готувався до хрещення, і були виголошені Кирилом впродовж Чотиридесятниці. Катехізацію (щоправда, в Києві) підтримував К. Ганнік, яка, на його думку, відбулася 955 р., а хрещення сталося вже в Царгороді 957 р. (Hannick Ch. "Die byzantinischen Missionen," *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte*. Bd. 2: *Die Kirche des früheren Mittelalters*. 1. (München, 1978), 340–346).

24 *Правила Святых Поместных Соборов*. С. 263. У Новгороді XII ст., наприклад, була заведена практика оглашення: для болгарина (мається на увазі Волзька Булгарія), половця, чухонця — 40 днів; для слов'янина — 8 днів, молодому отроку слов'янину — без строку. Такий самий термін зазначений і у Требнику Петра Могили: «І творить відречення, і по відреченню дасть йому ієрей заповідь поститись 40 днів, перебуваючи в молитві у вечері і з ранку, і в день, і в усякий час церковного співу, повчаючи його в псалмах і в Євангеліях».

25 Арранц М. Указ. соч. С. 72.

26 Литаврин Г. Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь*. С. 180, 193.

27 Порре А. "Once Again Concerning the Baptism of Olga," 272–273.

28 *Правила Святых Поместных Соборов*. С. 243. Така ж заборона була поширена і на Русі по запровадженню християнства за князя Володимира Святого (див.: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Изд. подгот. Я. Н. Щапов. М., 1976. С. 89).

Натомість в коментарі до 11 Канону Гангрського собору Зонара зазначає, що з давніх часів був встановлений звичай після споживання Святих Таїн сходитись разом і разом вживати їжу. Ці спільні трапези називались «вечерями любові» (*ἀγάπας*)²⁹. Першою з таких трапез і була трапеза після оглашення, коли оглашений вперше, ще в «обмежених правах», долучався до християнської громади. Саме з цього моменту Тертуліан і бл. Августин оглашених називають *нововибраними Богом*, або: *такими, що тільки-но вступають в число воїнів Божих* (*novitoli et tirones Dei*)³⁰, однак основи віри викладали їм приватним чином і поза церквою.

Отже з огляду на візантійську церковно-обрядову практику, можна припустити, що напередодні 9 вересня 957 р., найімовірніше 8 вересня, на день Різдва Богородиці відбулося оглашення руської княгині Ольги, що відповідало візантійській традиції приурочувати визначні події до якогось свята (на цей день вже вказував Дж. Фізерстоун, однак, на його думку, Ольга 8 вересня вже охрестилась³¹. Визнаючи слушність введення даної дати в хронологію подій, важко погодитись з висновком ученого щодо хрещення у вівторок, адже воно, як зазначалось, відбувалося в ніч з суботи на неділю). 9 вересня, в середу, відбувся славновзвісний прийом у Константина VII Багрянородного. На цьому прийомі був даний офіційний обід (*κλήρωσιον*), на якому імператриця і її невістка сіли разом на троні Феофіла, а княгиня Ольга стояла збоку³². Д. В. Айналов припускає, що вона стала збоку саме трону Феофіла. Ця трапеза далі називається окремою (*ἀλοκοπτή*)³³. Для руської княгині був даний також «інтимний» святковий обід, який, за християнською традицією, і міг бути тією трапезою, що символізувала входження неофіта (в даному випадку Ольги) до християнської громади. Про те, що це був не звичайний «дипломатичний» обід, може промовляти той факт, що перед тим її запросили в житлові приміщення палацу, де княгиню приймав імператор з августою і їхніми багрянородними дітьми³⁴. Десерт був поданий в розкішній столовій (аргистирії), багато прикрашеній мозаїками і мармуром, в якій зазвичай давались обіди невеликій кількості вибраних осіб або ж родичів.

Між першим і другим прийомом — в сорокаденний термін — княгиня Ольга, ймовірно, і відбувала належний піст. Після якого, в ніч на 18 жовтня 957 р. — саме з суботи на неділю, у відповідності до релігійно-обрядової практики візантійської церкви, — відбулося хрещення руської княгині. Перед цим, у п'ятницю, якщо припустити, що Ольга охрестилася у Великій хрещальні Софії Константинопольської, в храмі св. Ірини, за традицією церкви, сам патріарх читав катехизис і здійснював чин «відречення сатани і з'єднання з Христом»³⁵. Відтак на

29 *Правила Святых Поместных соборов*. С. 118.

30 Цит. за: Долоцкий В. И. Чин оглашения в древней Христианской Церкви. *Христианское чтение на 1849 год*. Часть I. С. 417.

31 Featherstone J. "Ol'ga's Visit to Constantinople," 311.

32 *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis*, 596, 21.

33 Айналов Д. В. Княгиня Ольга в Царьграде. *Труды XII Археологического съезда 1902 г. М.*, 1905. Т. III. С. 17.

34 Литаврин Г. Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь*. С. 173, 363.

35 Арранц М. Указ. соч. С. 75.

честь хрещення руської княгині 18 жовтня знову був даний урочистий обід у імператора Константина VII, який також не був типовим для дипломатичної практики Візантії. Пентакувуклій св. Павла, в якому він відбувся, був побудований Василієм Македонянином і являв собою великий зал (μεγιστος τρίκλιος)³⁶. Разом з імператрицею обідали її порфірородні діти, невістка і княгиня Ольга, зости цього разу обідали окремо. Враження — приватності й родинного обіду. Про неофіційний характер другого прийому промовляє і та обставина, що офіційна частина не зафіксована в праці Константина, можна припустити, що її і не було.

За літописом, Ольга стала хрещеницею Константина VII Багрянородного³⁷, хоча дехто з істориків вважає дане повідомлення фольклорним³⁸. Якусь участь імператорської родини у хрещенні Ольги все ж треба припускати. Подібні приклади в історії Візантії далеко не поодинокі³⁹. Під час хрещення як дорослого, так і дитини, за канонами необхідною є присутність при хрещенні хрещених батьків, оскільки церква сприймала хрещення як нове народження. Згідно з 22 канонам II Нікейського собору, головним правилом було, аби чоловіків приймали від купелі хрещення чоловіки, а жінок — жінки⁴⁰. У цьому відношенні видається не випадковим, що Ольга одержала хрестильне ім'я Єлена. Це ім'я правлячої за її часів імператриці — дружини Константина VII Єлени Лакапіни, що, крім іншого, може вказувати на імператорську родину як на хрещених батьків, адже саме така була практика «політичних» хрещень середньовіччя⁴¹.

Таким чином, увага до канонічного боку хрещення, як воно практикувалося візантійською церквою, дозволяє пояснити чимало інакше незрозумілих обставин візиту княгині Ольги до Константинополя. Зрозумілим стає сорокаденний проміжок між двома прийомами Ольги та її загадкове «зволікання» із подорожжю додому. Ясною стає різниця між двома прийомами, а також присутність поруч з Ольгою християнського священника. Нарешті остаточно вирішується головна проблема — місце хрещення княгині. Її було оглашено 8 вересня, на честь чого 9 вересня відбувся урочистий прийом в імператорському палаці. Після 40-денного посту та катехізації Ольгу хрестили проти неділі 18 жовтня. З цієї нагоди відбувся другий, приватний, прийом княгині імператорською родиною.

Як з'ясується, саме *De cerimoniis* Константина Багрянородного, праця, якій в провину ставили мовчання про факт хрещення Ольги, найбільш точно і повно передає хронологію хрещення княгині.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

36 Айналов Д. В. Княгиня Ольга в Царьграде. С. 19.

37 ПСРЛ 2: 49.

38 Див., наприклад: Высоцкий С. А. Указ. соч. С. 156.

39 Приклади див.: Оболенский Д. *Византийское Содружество Наций*. С. 70, 71; Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом*. Львів, 2001. С. 43–44; Иванов С. А. Византийская религиозная миссия X–XI вв. с точки зрения византийцев. *Вестник Российского гуманитарного научного фонда*. 2000, № 3. С. 66; Его же. *Византийское миссионерство. Можно ли сделать из «варвара» христианина?* М., 2003.

40 Амвросий. Указ. соч. С. 6–7.

41 Див.: Angenendt A. *Kaiserherrschaft und Königstaufe: Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte* (Berlin; New York, 1984), 5–11.